

ДО ЕТИМОЛОГІЇ СЛІВ *ОБРИЙ* І *ВИРИЙ*

У статті зроблено спробу пояснити походження слів *обрий* і *вирий*, етимологію яких сучасне українське мовознавство трактує як нез'ясовану. Пропонована інтерпретація мовних фактів спирається не лише на суто лінгвістичний їх аналіз, а й намагається взяти до уваги й певні світоглядні уявлення наших предків, що могли мотивувати появу в мові цих слів.

Ключові слова: етимологізація, етимологія, етимон.

Слово *обрий*, що за своїм походженням належить до власне української лексики, сучасне українське мовознавство тлумачить як слово з нез'ясованою етимологією (ЕСУМ¹, IV, 143). З погляду сучасного мовного сприйняття воно є непохідним, кореневим, див.: *обрий/н/ий* (Полюга, 202) (самого слова *обрий* джерело не подає). Однак при спробі його етимологізації для нього відтворюють давнішу, не зафіксовану в джерелах форму *обмрий*, пов'язану з дієсловом *мріти(ся)* «виднітися вдалині» (ЕСУМ, IV, 143), що дає підставу вбачати в ньому префіксально-суфіксальне віддієслівне утворення. Уперше таку етимологію цього слова, за свідченням «Етимологічного словника української мови», запропонував М. Наконечний (там же), однак не при спеціальному його етимологізуванні, а в ряду інших прикладів асимілятивно-дисимілятивних змін і спрощення в групах приголосних в українській мові, див.: «*обмрий* — *обрий* (укр., корінь той же, що у *мріти*, *мрітися* — виднітися вдалині)» (Наконеч., 79).

У сучасній українській мові слово *обрий* має два основних (крім інших, переносних) значення: «лінія позірного зіткнення неба з землею чи водною поверхнею; горизонт, небокрай» (СУМ, V, 586) і «простір, який постає перед очима на відкритій місцевості» (там же), у чому воно, продукт власне українського словотвору, в основному повторює значення синонімічного з ним інтернаціоналізму грецько-латинського походження *горизонт* (СУМ, II, 129) (крім спеціальних термінологічних значень останнього). На прикладі слова *горизонт* можна помітити, що для сучасної мовної свідомості провідним у ньому є значення «лінія позірного перетину неба і земної поверхні» (СІС, 303), тоді як значення «весь простір неба й землі, цією лінією окреслений» (там же) значною мірою вже дезактуалізований. Безперечно, це стосується й слова *обрий*, — гадаємо, навіть значно більшою мірою. Як бачимо, в основу етимології слова *обрий*, що її запропонував М. Наконечний, лягло саме те його значення, що є актуальним у сучасному мововжитку. На нашу думку, такий семантичний розвиток в утвореному від дієслова *мріти*, *мрітися* слові *обрий* навряд чи був би можливим, оскільки *мріти* — це «ледве виднітися; бовваніти» (СУМ, IV, 816), «ледве світитися» (там же), «мерехтіти» (там же), а *мрітися* — «ледве виднітися» (СУМ, IV, 816) і

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

навіть «те саме, що ввижатися, привиджуватися» (там же). Див ще: *мріти* «чуть виднеться (вдали), неясно виднеться» (Грінч., 2, 451), *мрітися* — 1) = *мріти*; 2) «мерещиться, грезиться» (там же), *мрітно* «чуть-чуть заметно вдали» (там же). Тим часом лінія сходження неба і землі, хоч і позірна, але чітка — саме вона і є об'єктом номінації. Сумнівно, щоб для назви лінії горизонту ядерною семою стало значення її позірності, уявності. Безперечно, що в основу народного слова *обрій* ліг якийсь предметно-чуттєвий образ.

З іншого боку, цікавим є погляд М. Наконечного на слово *обрій* як на утворення префіксального характеру, що, як ми вже знаємо, суперечить його сприйняттю сучасною мовною свідомістю як непохідного. Однак, як нам здається, саме формальний аналіз його морфемного складу спростовує запропоновану його етимологію як похідного від *обмрій*. Префікс *об-* за своїм походженням є лише позиційно зумовленим фонетичним варіантом префікса *о-*, відмінність у вживанні яких визначається початковими звуками чи звукосполученнями твірної основи². Безумовно, характер початкового звукосполучення у слові *мріти(ся)*, якщо воно було б твірним, вимагав би в префіксальному похідному варіанта *о-*, пор.: *омріяти*, *омріяний* тощо, словотвірна історія яких очевидна, як і пов'язаний із цим розвиток ними відповідної семантики. З іншого боку, префікс *о-* зумовлював би більшу абстрагованість значення в похідному утворенні, ніж префікс *об-*; пор. випадки семантичного розрізнення спільнокореневих лексем, що ґрунтуються на семантичних відмінностях префіксів *о-* і *об-*: *обгорнути* і *огорнути*, *обкинути* і *окинути*, *обхопити* і *охопити*, *обшукати* і *ошукати* тощо³. Нарешті (і це найголовніше для наших міркувань), префікс *о-*, як і його варіанти *об-*, *обі-*, *обо-*, має загальне значення «коло, навколо, навкруги», тому за його допомогою утворюються дієслова зі значенням дії, здійснюваної навколо предмета⁴. Цікаво, що інші приклади, наведені М. Наконечним в одному ряду з *обрій*, є дуже виразними щодо цього загального значення в них префікса *о-* (*об-*) і його словотвірно-семантичної ролі в похідних, див.: *обвод* — *обод* (рос.); *обід* (укр.); *обворот* — *оборот*; *обвоз* — *обоз*; *обволочка* — *оболочка*; *облако* — *облак*; *обв'язать* — *обязать* (рос.)» (Наконеч., 79). Тому запропонована М. Наконечним етимологія цього слова видається нам непереконаливою.

На нашу думку, етимологізувати слово *обрій* треба на підставі морфолого-словотвірних і лексико-семантичних закономірностей української мови. Крім того, плідним у цьому випадку може виявитися той підхід при його етимологізуванні, що намагатиметься виявити його первісну образну основу, а це означає, що додатковим предметом уваги дослідника тут повинні стати ті світоглядні уявлення українського народу, які могли б його якимось мотивувати. Насамперед зазначимо, що впадає в око відносно пізня фіксація його українською лексикографією. Не менш прикметним для нас є й те, що українська словесність до творчості Т. Шевченка включно його не знає. Т. Шевченко натомість уживає, наприклад, словосполучення *край неба* («Дивлюсь, аж світає, // Край неба палає, // Соловейко в темнім гаї // Сонце зустрічає»), що його українська лексикографія пізнішої доби трактує як відповідник до рос. *на горизонте* (Тимч., 1,

² Див.: Курс сучасної української літературної мови : У 2 т. / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — Т. 1. — С. 404; *Коломиец В. Т. и др.* Историческая типология славянских языков. — К., 1986. — С. 146.

³ Див.: *Синявський О.* Норми української літературної мови. — К.; Х., 1931. — С. 146–147; *Коломиец В. Т. и др.* Знач. праця. — С. 146.

⁴ Курс сучасної української літературної мови. — С. 405–406; *Коломиец В. Т. и др.* Знач. праця. — С. 146–147, 162.

81). Пор. із сучасними рос. *появиться на горизонте* і укр. *з'явиться (появитися) на горизонті (на обрії)* (РУС, I, 307), що відбиває динаміку лексичних змін в українській мові за приблизно одне століття.

Перші фіксації слова *обрій* українською лексикографією припадають уже на початок другої половини XIX ст., див.: *обрі* (Чигиринск.) — *горизонт, небосклон* (Закрев., 422); *горизонт* — *обрій* (Харк. губ.) (Левч., 28); *обрі* — *горизонт, небосклон* (Писк., 161). Відзначимо кілька важливих, на нашу думку, моментів у щойно наведених лексикографічних свідченнях. Локалізація слова як харківського (М. Левченко) і чигиринського (М. Закревський) вказує на його загально-мовний характер (зіставлення мовних особливостей Лівобережжя та Правобережжя було на той час досить прийнятним у зароджуваному українознавстві). Запис слова у вигляді *обрі* М. Закревським та *обрі* Ф. Піскуновим свідчить, очевидно, про відсутність у них докладнішого розуміння його морфемної будови. Таким же, повторимо, непрозорим з погляду його морфемного складу воно залишається й для сучасної мовної свідомості.

Непохідність, кореневість слова *обрій* у сучасній мові, безперечно, є наслідком морфемного спрощення, що відбулося в ньому внаслідок затемнення його словотвірної історії. Це й стало причиною його сучасної етимологічної нез'ясованості. Тому спробуємо спершу хоча б у характері інтелектуального здогаду вичленувати у слові *обрій* складники його етимологічної морфемної будови. За нашим припущенням, слово *обрій* етимологічно має префіксально-суфіксальну будову. Оскільки для подальшого ходу наших міркувань характер суфікса та його роль у розвитку аналізованим словом своєї спеціальної семантики не матиме принципового значення, ми не обговорюватимемо докладно його словотвірної ролі в ньому, а тільки вкажемо на його досить високу продуктивність в українській мові, де він є іменниковим формантом зі словотвірним значенням діяча або продукту дії, передаваної дієслівною основою, напр.: *вередій, веремій, голій, колій, передій, полії* тощо. В утвореннях від архаїчної або дезактуалізованої в сучасній мові дієслівної основи їхня словотвірна природа може затемнюватися (напр.: *солодій*) аж до повної її непрозорості для сучасної мовної свідомості (напр.: *сувій*). Префіксація дієслівних коренів помножує загальну продуктивність суфікса, напр.: *відбій, забій, набій, перебій, прибий, розбий; завій, навій, підвій; криї, закрий, перекрий, покрий, розкрий* та багато ін.

Безперечно, система уявлень, які лягли в основу слова *обрій*, складалася поступово, відбиваючи різні, історично змінні уявлення наших предків про характер світобудови. Міфопоетична свідомість нашого народу створила концептуальний образ світу у вигляді Світового дерева. «Світове дерево розташоване в сакральному центрі світу ... і займає вертикальне положення. Воно є домінантою, що визначає формальну й змістову організацію всесвіту. При членуванні світового дерева по вертикалі виділяються нижня (коріння), середня (стовбур) і верхня (гілки) частини. По вертикалі відкриваються протиставлення (верх — низ, небо — земля, земля — нижній світ, вогонь (сухе) — волога (мокре) та ін.), з достатньою повнотою й точністю ідентифікуючи міфологічні персонажі й світ, у якому вони діють. З допомогою світового дерева розрізняються: основні зони всесвіту — верхня (небесне царство), середня (земля), нижня (підземне царство) (просторова сфера)... Триєдність світового дерева по вертикалі підкреслюється віднесенням до кожної частини особливого класу істот... З верхньою частиною світового дерева (гілки) пов'язують птахів..., із середньою частиною (стовбур) — копитні..., у пізніших традиціях — і людина; з нижньою частиною (коріння) — змії, жаби, миші, бобри, видри, риби, іноді ведмідь або фантастичні чу-

довиська хтонічного типу»⁵. В українській народній міфології це райське Світове дерево, як і сам рай, називають словом *вирій* (*ирій, ірій, вирай, урай, вирей* тощо), етимологію якого ми зараз розглянемо, щоб потім знову повернутися до аналізу слова *обрій*, яке є предметом нашої особливої уваги: на нашу думку, вони є етимологічно спорідненими, через що їхнє спільне етимологізування, гадаємо, може бути плідним.

Сучасне лексикографічне тлумачення слова *вирій* як «теплі, південні краї, куди відлітають на зиму перелітні птахи» (СУМ, I, 471) відображає вже стадію цілковитого забуття й спрощення давніх космологічних уявлень наших предків. Очевидно, на сучасні, уже дуже невиразні, уявлення про *вирій* як «теплі краї» вплинули давні перекази про так зване сонцеве місце, про яке є ще літописна згадка: «Олександръ, царь Македонский, възьде на вѣсточныя страны до моря, нарѣцаемое Солнце мѣсто...» (Повість, 382); ще однією з народних назв цього місця є *тепличина*⁶. Всупереч поширеним нині дуже приблизним уявленням про *вирій* як про теплі краї, куди на зиму відлітають перелітні птахи, у народних переказах досі зберігаються якщо не уявлення, то принаймні натяки на уявлення про *вирій* як світове дерево. Згідно з цими уявленнями, крім пташиного, існує ще й гадючий *вирій*, див.: «Вирій гадючий — окремо від пташиного. Пташиний десь на теплих водах, за пущами і за богатирями, а гадючий — в Руській землі. От що про нього кажуть. Пішла дівка в ліс і провалилася в цей *вирій*» (Савур, 23–24). Виходить, що гадючий *вирій* — підземний, що відповідає давнім уявленням про трирівневе світове дерево. Птахи та душі померлих, згідно зі східнослов'янськими міфологічними уявленнями, перебували біля вершини цього дерева⁷, місцеположення якої відповідало небесній сфері тричленної космогонічної будови Всесвіту. Щоправда, у народних повір'ях зберігаються й відмінні уявлення про *вирій*, див.: «Що стосується *вирія* — це чудесна тепла сторона далеко, десь біля моря. Першою відлітає туди й останньою прилітає звідти зозуля. На це є причина дуже важлива: зозуля зберігає тамтешні ключі; вона ключниця *вирію*. Змії у *вирій* лізуть по деревах, а тому на Воздвиження не можна не тільки дітей пускати, але й дорослим ходити до лісу. У цей день дуже легко бути вкушеним змією»⁸. Це свідчення для нас важливе тим, що, згідно з ним, змії вже не мають свого окремого підземного *вирію*, а стовбурами дерев (читай: світового дерева) повзуть угору, тобто до їхніх вершин. Очевидно, це повір'я вже пізнішого часу, коли ідея *вирію* асоціювалося не так із небом у його субстанціональності, як із узагальненим поняттям верху, горнього місця. Таким чином, етимологізувати слово *вирій*, яке в сучасному мовознавстві загальноприйнятої етимології також не має (ЕСУМ, I, 380), можна, тільки беручи до уваги міфопоетичну образну систему давніх слов'ян, за допомогою якої вони концептуально пояснювали навколишній світ. Немає сумніву, що образ, який ліг в основу номінації поняття «*вирій*», первісно був цілком предметно-чуттєвим.

Етимологізація слова *вирій* потребує насамперед відтворення його первісної графічно-фонетичної форми. Нині літературно-нормативне (і найпоширеніше в сучасній вимові) *вирій* є вторинним, пізнішого часу перетворенням його етимологічної форми за рахунок появи в ньому приставного *в-*. В українському мовознавстві немає реконструкції первісної форми цього слова; припускають лише,

⁵ Мифы народов мира. Энциклопедия : У 2 т. — М., 1991–1992. — Т. 1. — С. 399–400.

⁶ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. — К., 1890. — С. 324–325.

⁷ Мифы народов мира. Энциклопедия. — С. 254.

⁸ Маркевич Н. А. Обычай, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991. — С. 64.

що в давньоруській мові вихідною для нього була форма *ирии* з давнім прикметниковим суфіксом *-ии* (ЕСУМ, I, 380). Відомо, проте, що вперше це слово зафіксоване у формі родового відмінка в «Поученії» Володимира Мономаха в такому вигляді: «И сему ся подивуемы, како птица небесныя изъ ирья идуть» (Повість, 358), що дало підставу І. Срезневському як вихідну для цього слова запропонувати форму *ирик* (Срезн., 1, 1111). Сучасні дослідники вагаються у виборі вихідної форми цього слова в давньоруській мові між *ирии* та *ирьи*⁹. Хоч В. Німчук не пропонує своєї етимології для нього, однак реконструює його здогадну (праслов'янську?) форму: *jьrьjь*¹⁰. На думку М. Фасмера, при етимології треба виходити з **ir-*, реконструюючи далі для слова *вирий* вихідний стан у словосполученні **vь irijь*, пов'язуючи далі його етимологію з іранізмами, що, проте, тут же спростовує О. Трубочов (Фасмер, 2, 137–138). Таким чином, задовільної етимології слова *вирий* сучасне мовознавство не має.

Безумовно, початок складання слов'янами космогонічних уявлень належить сивій історичній давнині. У чомусь вони є продовженням і розвитком космогонічної концепції індоєвропейців, у чомусь — результатом уже власне слов'янських уявлень про Всесвіт. Додатковою проблемою при реконструкції світогляду наших предків є те, що первісні, дохристиянські уявлення про світобудову згодом зазнали значного змішування з християнськими догматами (для прикладу візьмемо хоча б один з центральних у християнстві концептів «рай», що за часом появи у свідомості слов'ян набагато випередив їхню християнізацію). Поза сумнівом, що первісний слов'янський *ирій* (*ірій*) позначав не «сонцеве місце», «тепличину» — досі ніяк чітко не локалізоване місце з теплим кліматом, куди птахи відлітають на зиму, щоб навесні знову звідти повернутися. Для наших міркувань принципове значення тут мають кілька моментів: а) «володарями» ірію (ірію) є птахи; б) саме птахи живуть біля верхів'я та у верхів'ї Світового дерева; в) верхів'я трирівневого Світового дерева локалізоване у верхньому шарі трирівневого світу, а саме в небесній сфері.

Протиставлення неба й землі характерне для свідомості, мабуть, усіх народів; у завершеному вигляді воно становить тріаду: «небо — земля — підземний світ». Таким чином, є всі підстави ірій (*ірій*) умістити на рівні небесних сфер. Однак тут, власне, й постає проблема вже етимологізації самого слова.

Наші предки мали доволі адекватне уявлення про повітряну оболонку Землі, тобто її атмосферу. Те що вона була рухомою, помітити було неважко. Очевидно, різнився в оцінках рух повітряних мас, оскільки були слова *вѣтръ*, *доухъ*, похідне від нього *въздоухъ*, а згодом ще й грецизм *аеръ* тощо. На нашу думку, словом *ирій* (*ірій*) слов'яни спочатку називали пересування повітряних мас у небесній сфері, тобто *ирій* (*ірій*) — це, власне, небо, — чи то як матеріальна субстанція, чи то як певний міфопоетичний образ. На наш погляд, слово *ирій* (*ірій*) етимологічно пов'язане зі словами сучасної української мови *рій*, *роїтися* (про бджіл), *ринуть*; особливо близьким до нього є нині архаїчне *рїяти* — *рїю*, *рїєш*, що його вже «Словарь української мови» подає зі зміненим, спеціальним значенням, яке, проте, для самого упорядника не зовсім зрозуміле, див: «Про бджіл: “роїтися”?»: «Ой не рій, не рій, яра пчілонько, у бору» (Грінч., 4, 25). У старослов'янській мові *рѣяти* мало значення «штовхати, гнати» (Стсл. сл., 588), а в давньоруській — «штовхати, відштовхувати», «відганяти» (Срезн., III, 227–228).

⁹ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— С. 133, 345.

¹⁰ Там же.— С. 133.

Про семантичну еволюцію цього слова можна твердити, узявши до уваги, що в сучасній російській мові рос. *рйять* — *рйю*, *рйешь* має значення «літати плавно, ширяти» (СРЯ, 554) і (перен.) «повільно розвиватися» (там же). Гадаємо, що саме в найрізноманітніших нюансах цих значень і слід шукати первісну семантику слова *ирій* (*ірій*); це може бути щось на зразок «легеньке повівання лагідного вітерця», «тепла повітряна маса, що злегка колишеться» тощо. На нашу думку, це щось таке, що можна було б позначити словами сучасної мови *легот* «зефир, легкий ветерок» (Грінч., 2, 351) та *юга* «род сухого тумана в жаркий летний день, — кажется, будто воздух смешан с голубоватым дымом» (там же, 531).

Тепер необхідно реконструювати первісну форму цього слова, яке, будучи навіть зафіксованим у пам'ятці давньоруської мови кінця XI ст., усе ж таки викликає в учених певні сумніви щодо його первісного звучання. Здається, проблема етимологізації слова зможе бути задовільно розв'язана, якщо для нього, трактуючи його як утворення семантичного поля, спільного з уже згаданими *рій*, *роїтися*, *ринути*, *рйати* тощо, реконструювати первісну форму **rѣjь*. Розвиток із неї форми *ирии* може бути цілком закономірним, якщо взяти до уваги ту особливість української мови, за якою внаслідок втрати сонорними складотворчого характеру після занепаду після них зредукованих *ь* та *ъ* перед ними на початку слова міг з'явитися новий голосний *і*, напр.: *ікло* (з псл. *къло*), *імла* (від *мъгла*), *іржа* (від *ръжа*) тощо¹¹. Саме такою є фонетична природа давньоруського *ирии*, що згодом за правописними нормами української мови набув вигляду *ірій*. Не можна обминути увагою появи в українській мові історично вторинної його форми *ирій*. Уважаємо непереконливою висловлювану в науці думку, що зміна початкового [і] на [и] викликана асимілятивними процесами на стику префікса або прийменника та слова з початковим [і] за прикладом: *съ инымь* → *с ыным* тощо¹². Навряд чи позиційні асимілятивні процеси можуть спричинитися до зміни характеру звука взагалі в певній його позиції у звукоряді. Поява в українській мові *и* на місці кол. *и* (фонетичного [і]) має, на наш погляд, іншу природу. На жаль, саме таке тлумачення зустрічаємо й у випадку зі словом *ірій*, коли поява в мові слова *вирій* тлумачиться як наслідок злиття прийменника *в* з іменником у сполученні *в ірій*¹³ або *в ирій* (ЕСУМ, I, 380). На нашу думку, насправді форма *вирій* з'явилася фонетичним шляхом, оскільки з розвитком форми *ирій* замість первісної *ірій* виникла фонетична причина «прикрити» звук [и], для якого ініціальна позиція у слові в сучасній українській мові виявилася проблематичною, так само, як у словах, скажімо, *вивільга* (Грінч., 1, 149), пор. із сучасним *іволга* (СУМ, IV, 9); *винохід* (Грінч., 2, 174), пор. із сучасним *іноходець* (СУМ, IV, 32); також для нас є безперечним, що *винозор* «епитет сокола» (Грінч., 1, 173), сучасне *винозір*, є відображенням того самого явища (ЕСУМ, I, 378). Таким же, на наше переконання, є шлях набуття сучасного фонетичного вигляду й словом *вирій*.

Людина, звичайно, цікавилася й навколишнім, ближчим до неї світом — і то чи не найпильніше. Згідно з давніми уявленнями про Землю (дуже різними в різних місцевостях), «у землі є як початок, так і кінець, але ніхто до них не сягав, тому що ми живемо на самій середині землі. Десь дуже далеко-далеко, як від нас

¹¹ Див. про це: Історична граматики української мови / Безпалько О. П. та ін.— К., 1962.— С. 166; Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика.— К., 1979.— С. 198–199.

¹² Історична граматики української мови.— С. 136.

¹³ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— С. 133.

до неба, небо сходиться з водою, на якій плаває земля»¹⁴. Однак, навіть уявляючи Землю кулястою, український народ мав уявлення про її край: «Край її дуже далеко, за морями, куди ніхто не доходив і дійти не може, і де вона сходиться з небом, яким починається як лядою»¹⁵. Зрозуміло також, що людина ще здавна пізнала ефект відсування лінії горизонту перед подорожнім, що описано в численних народних легендах про створення світу¹⁶.

Очевидно, найактуальнішим для людини є те, що відкрите її погляду. Тут пізнається вся глибина давньої максими, що людина є центром всесвіту. І міряти його вона завжди починає від себе. Причиною цього є невідома наївній свідомості куляста форма Землі й очевидна для неї округла форма відкритого її зору простору, що не змінюється навіть при переміщенні людини в будь-якому напрямку: вона справді завжди перебуває в центрі світобудови, і світ справді обертається навколо неї. Беручи до уваги таке психологічно цілком виправдане відчуття людиною світобудови, ми вважаємо, що для неї важливо було означити насамперед той «світ», що її безпосередньо оточував, завжди був відкритий її зору, у якому вона завжди й за всяких обставин перебувала. Не важко при цьому помітити, що в основі народних назв відкритої погляду людини місцевості лежать зорові образи, напр.: *виднокіл, видноколо, виднокрай, виднокруг*. З іншого боку, уже тут бачимо також і ідею кругового охоплення людським зором місцевості; тотожне сприйняття довкілля лежить в образній основі, скажімо, слова *овид* (пор.: *обишир, округа, околиця* тощо), синонімічного слову *обрій*. Поза всяким сумнівом, первісним значенням слова *обрій* було не «лінія умовного сходження неба з землею», а «простір, який постає перед очима на відкритій місцевості». Цікаво з погляду історії української мови, що в українській лексикографії були навіть спроби надати слову *обрій* значення політико-адміністративного терміна, співвідносного з ним. *Gerichtskreis* (Желех., 547; Попович, 165), що мало б означати «судовий округ», однак нині це просто історичний казус. Проте чи не з причини такого свого первісного «приземленого» значення воно відносно пізно було помічене як новою українською літературою, на своїх початках представленою здебільшого поезією, так і помітно від неї залежною як від свого переважного джерела українською лексикографією? І сучасний слововжиток виразно свідчить, що широкоживаним (популярним) слово *обрій* стало лише тоді, коли значною мірою заступило слова з досить виразною образністю типу *крайнебо, небокрай* тощо, що й спричинилося до чимраз більшої втрати ним свого первісного значення й затемнення через це його первісного змісту з ще доволі прозорою образністю.

Таким чином, задовільно витлумачити етимологію слова *обрій*, на нашу думку, можна в зіставленні з його спільнокореневим у нашому розумінні словом *вирій, ирій, ірій*. Звичайно, відносно пізня фіксація слова *обрій* у різних джерелах української мови створює додаткові труднощі, однак, гадаємо, вони стосуються не так самої суті його етимологічного аналізу, як деяких обставин його утворення в мові. Якщо припустити його давність в українській народній мові, то тут нам видається можливим такий словотвірний ланцюжок: *ріяти — обріяти — обрій*. Тоді його первісна семантика є співвідсною з первісною семантикою слова *ірій (ирій, вирій)* і може означати щось на кшталт «та частина світобудови, що оточена ірієм», «наш, людський, світ, світ земний, над яким підноситься світ

¹⁴ Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 268.

¹⁵ Там же. — С. 269.

¹⁶ Там же. — С. 68–86.

горній — ірій, небо»; подальші семантичні еволюції в ньому в такому разі відбувалися вже самостійно, відповідно до змін народного світогляду. Якщо ж це утворення відносно пізнього часу, то все одно воно усвідомлювалося у зв'язку зі словом *вирій*, однак тепер уже не в первісному його значенні, сліди якого бачимо лише в народних міфопоетичних уявленнях. Раціональному розумінню слова *вирій* як «далекий невідомий і небачений край, не пізнаний нами» мало б відповідати таке саме раціональне значення «простір, що постає перед очима на відкритій місцевості» слова *обрій*. Здогадно можна також припустити, що словотвір тут міг бути активізованим за рахунок виділення в першому з них псевдопрефікса *ви-* (із загальною семантикою виділення), який стимулював за допомогою в деяких випадках антонімічного йому префікса *об-* (із загальною семантикою обмеження) появу слова *обрій*.

Спільність етимологічного походження слів *вирій* та *обрій*, а також їхнього семантико-словотвірного зв'язку з дієсловом *ріяти* знаходить також і акцентуаційне підтвердження. Сучасні акцентні характеристики цих слів не є первинними; наголошення на першому від початку слова складі в них є результатом доволі сильної тенденції в сучасній українській мові в утвореннях такого типу розвивати префіксальний наголос, див.: *вірій, вібій, вібір, віблиси, вівих* та ін., а також *обрій, облік, обмін, образ, обрис* та багато інших. Насправді дієслівний наголос *ріяти* — *рію, рієш* спричинив появу в цих іменниках системно відповідного наголошення *вирій* і *обрій*, див.: «Видиш, брате мій, // Товаришу мій: // Відлітають сірим шнурком // Журавлі в вирій» (Б. Лепкий), «Ще й досі сниться у снах зваблених, // Манить блаватом з-під довгих вій, // Хоч не вернути ті дні щасливі, // Де щастям, здавалось, світав обрій» (Я. Масляк). Щоправда, у сучасній українській мові такий наголос є вже позалітературним, характерним для південно-західних говорів. В українській літературній мові сучасний наголос усталився вже давно, напр.: «Таку Юнона зливши кулю, // Перевернулася в зозулю, // Махнула в вирій навпростець» (І. Котляревський). Він став звичним і в південно-західному регіоні, див.: «Підповзають вже обрії ближче, // нерозривний стискаючи круг. // Як аркан, що в повітрі свище // і на шиї значить темний пруг» (М. Кушнір). Акцентні зміни в цих словах відбулися однотипно, але їхній давній наголос, що теж був однотипним, не лише дає підстави вбачати в них етимологічну спорідненість, а й їхнім давнім акцентним типом вказує на спільний для них етимон.

У складному процесі появи нового слова в мові можуть діяти не тільки фонетико-морфологічні закономірності як чинники словотвірного акту, що роблять його стандартним, а тому доволі легко відтворюваним за виробленими наукою схемами. Іноді для адекватного етимологізування слова важливіше відтворити світоглядно-психологічну основу образу, закладеного в нього при його утворенні, а також культурно-історичне тло, на якому відбувся цей словотвірний акт. Аномальні явища в мові також мають своє пояснення.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1907–1909.
 ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. — К., 1982–2003. — Т. 1–4.
 Желех. — Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. — Л., 1886.
 Закрев. — Закревський Н. Словарь малороссийских идиомов. — М., 1861. — 628 с.
 Левч. — Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. — К., 1874. — 190 с.
 Наконеч. — Наконечний М. Відповіді читачам // Укр. мова в шк. — 1951. — № 4. — С. 78–81.

- Писк. — Пискунов Ф. М. Малороссийско-червонорусский словарь живого и актового языка.— К., 1882.— 152 с.
- Повість — Повість врем'яних літ.— К., 1990.— 558 с.
- Полюга — Полюга Л. М. Морфемний словник.— К., 1983.— 461 с.
- Попович — Попович О. Русько-німецький словар.— Б. м., 1904.— 319 с.
- РУС — Русско-украинский словарь : В 3 т.— К., 1980–1981.
- Савур — Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд. В. А. Чабаненко.— К., 1990.— 261 с.
- СІС — Пустовіт Л. О., Скопненко О. І., Сютя Г. М. Словник іншомовних слів.— К., 2000.— 1017 с.
- Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : В 3 т.— СПб., 1895.
- СРЯ — Ожегов С. И. Словарь русского языка.— М., 1987.— 749 с.
- Стел. сл. — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков).— М., 1994.— 842 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- Тимч. — Тимченко Е. Русско-малороссийский словарь : У 2 т.— К., 1897–1899.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1964–1973.

V. B. ZADOROZHNYI

TOWARDS THE ETYMOLOGY OF *ОБРИЙ* AND *ВИРИЙ*

An attempt of etymologizing of a words *обрий* and *вирій* are done in the article, etymology of which modern Ukrainian linguistics interprets as indefinite. The offered interpretation of linguistic facts leans not only on their especially linguistic analysis, but tries to take into consideration certain world views presentations of our ancestors which could explain the appearances in the language of this word.

Key words: etymology, etymon.